

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

תרבות וגם קולטורה

בימים אלה, שבהם מרבים לכתוב על "מלחמת תרבות" ועל "תת-תרבות", מן הראוי לחזור ולהתחקות על תולדות המילה העומדת במרכז כל אלה. כבר עסק בכך יעקב רבי בטורי הלשון שלו, שראו אור ב"על המשמר" לפני שנים וכונסו בשני ספרים, שהאחרון בהם ראה אור לאחרונה.¹ ננסה להמשיך בדרכו, ולעסוק - ברשימה נפרדת - גם ב"חלטורה", המוכרת כיום לכול ואף מופיעה בחלק מהמילונים.

ראשיתה של **תרבות** היא, כידוע, כמילה יחידאית במקרא: "תרבות אנשים חֲטָאִים" (במדבר לב, יד), וכדרכה של מילה יחידאית נחלקו המפרשים ובעלי המילונים בפירושה. יש שפירשו מלשון **רוב**, **ריבוי** אך יש שפירשו מלשון **גידול**, דוגמת "אשר טִפְּחָתִי וְרִבֵּיתִי" (איכה ב, כב; וראה בפירושו של אבן-עזרא לבמדבר שם, והשווה בערבית: رَجَاء = גידל, חינך, אילף). מלשון חז"ל מוכר לנו הצירוף "תרבות רעה" (נידה י, ח), ו"יצא לתרבות רעה" נמצא הרבה במדרשים. אך נמצא במשנה גם המשמע החיובי של גידול בעלי חיים וביותם, וכך אנו לומדים על חיות שהן "בני תרבות" (בבא קמא א, ד) ואף על "ארי תרבות" (בבא קמא טז ע"ב).

בלשון ימי הביניים מקבלת המילה את המשמעות של 'דרך ארץ' (ואף משמשת לרוב בלשון זכר כדרך מילים רבות אחרות המסתיימות ב-**ות**), אלא שבלשון הרבנית נמצא את הצירוף המקראי השלם "תרבות אנשים חֲטָאִים" כביטוי מליצי שלילי המכוון כנגד פורקי עול.

המשמעות של Kultur כמשמעות המילה בימינו נמצאת אף היא כבר בימי הביניים ודוגמאות לכך הובאו במילונו של בן-יהודה (ושם ימצא המעיין גם את הערתו של טור-סיני, העורך, באשר לצמיחתו של הפועל החדש **תִּרְבֵּית** מן המילה **תרבות** במשמע של גידול וביות).

אף על פי כן, העדיפו כמה מהסופרים העברים החשובים של המאה הקודמת ותחילת המאה הזאת להשתמש דווקא ב**קולטורה** (או **קולטורא**) כדי להצביע על המשמעות המודרנית של המושג (ולפעמים לצורך לגלוג אירוני). נראים דבריו של רבי בדבר העדפת המילה הלועזית על פני המילה העברית בשל הנופך השלילי שנתלווה ל**תרבות** העברית הן במקרא הן בלשון חז"ל ובספרות הרבנית. כך שד"ל בשירו הארוך "דרך ארץ או אטיציזמוס, שירת

שד"ל לדורו", שנכתב בשנת ת"ר (1840) ושיש בו ויכוח בין ה"אטיציזמוס" (=ההלניזם) ל"יודאיזמוס" ("אנכי אטיציזמוס הוצאתיך / מאַפֿל הסכלות אל אור השכל, / אור ציויליזציון!"). היהודי מדבר בשיר על צדק ומחסור, וה"אטיק" (=ההלניסט) עוקץ את דבקותו ב"דרך ארץ", היא ה"קלטור":

קֶלטור, כְּבוֹד - רְפָאוֹת? בְּהֶם הַנֶּפֶשׁ
תִּזְדָּ? -- מִי זֶה לֹא יָבֵן
כִּי בְקֶלטור יֵרֶךְ, יָבוֹל לֵב אָבֹן?
לֹא כְבוֹד, לֹא קֶלטור בָּא בְלִבָּבָמוּ.
רַק צֶל שֶׁל כְּבוֹד, דְּמִיּוֹן-קֶלטור אֶתְמוּ.²

בתחילת המאה מופיעה ה**קולטורה** גם ב"מילון אוצר-מלים רוסי כלול ורחב-ידיים" של יהושע שטיינברג, שיצא לאור בוולנה, וההגדרות המופיעות במילוני התקופה מסבירות מהי: "הבאת איזה איש למעלת השכלה נעלה [...]" או שכלולת איזה דבר ממי שאינו מבעלי החיים" (ראה אצל ד' בן-אמוץ, כללי תפארת המליצה, עמ' 128).

אחד-העם מציין את ה**קולטורא** כ"מלה שאין נעלה ונשגבה ממנה בכל אוצר-הלשון האנושית" (על פרשת דרכים, כל כתבי, עמ' קעג), והוא מרבה להשתמש בה (כפי שציין רבי): "בני הקולטורא החדשה" (כל כתבי, עמ' נט); "הקולטורא החדשה" (שם, עמ' קצ) ועוד.³

מ"י בן-גריון (ברדיצ'בסקי) כתב גם הוא תחילה על "ההפראה הקולטורית" (כל כתבי, עמ' קט), אך מאוחר יותר עבר ל"תרבות". נח רוזנבלום פרסם על סף המאה שיר שלם על "חורבן הרוח", ברוח "קלטורה, קלטורה, עד מתי? עד אנה?" (המגיד, תר"ס, עמ' 369). ועוד תמצא את ה**קולטורה** בכתביהם של סופרים והוגים אחרים כביאליק ופרישמן והרב קוק וקלויזנר, שציינם רבי ושעליהם אפשר להוסיף את יוסף ויתקין, צבי דיזנרוק, שמעון דובנוב, ש' בן-ציון, יצחק וילקנסקי-וולקני, ראובן בריינין ועוד כהנה וכהנה.

והנה מילה לועזית זו הצמיחה בקרב המשתמשים בה גם שם תואר בצורת בינוני - **מקולטר**. כך מתואר אצל ברנר בסיפורו "בין מים למים" (תר"ע) הקהל שנתכנס ב"בית העם": "זה היה קהל אמיגראנטי, עירוני, עני ורגיל, מקולטר לשליש ולרביע, הנפגש בכל גיטו יהודי" (כל כתבי, עמ' 310), וגם המשורר יהודה קרני, ברשימתו "העם הזמר" (הדים, כרך א, גיליון ג) שכולה התפעלות מן הזמרה העממית הערבית, כותב עוד בשנות העשרים לא רק על "מיני קולטורות ומסורות" (עמ' 47) אלא גם על "הערבי המקולטר למחצה" (עמ' 45). ואף בתחילת שנות השישים אנו מוצאים את ר' שמואל בן אברהם

איש הורביץ, מחבר היושב באמריקה ומוציא לאור את הספר "פתגמים ומחשבות שונים", הכותב בהקדשה: "אל הקוראים המקולטרים בתפוצות ואל בני עמי בעלי-הרוח במדינת ישראל".

אולם הפועל **קלטור** משמש, כידוע, זה כמה עשרות שנים במשמעות אחרת, חקלאית, וגם הפעם בהשפעת מילה לועזית אחרת הקרובה ל**קולטורה** - היא ה**קולטיבטור**. פועל זה אינו מופיע עדיין במילונייהם של ילין וגור. במילון האנגלי-עברי של ישראל אפרת, יהודה קאופמן (אבן-שמואל) ואחרים מופיעים ליד הערך האנגלי cultivator: "אכר, יוגב, פלח (פ"א דגושה!), מחרשה, קולטיבטור". במילון המצויר "שפתנו במראות" לד' אטינגר (תש"י) מופיע "מתחח, קולטיבטור-יד" (עמ' 203), אך ב"מילון כל-בו לחקלאות" של מ' זגורודסקי (תש"א) כבר נמצא בערך **קלטור**: "פיתוח האדמה במכשיר מיוחד (קולטיבטור, מפתח) בלי להפוך את הרגבים", ובערך **קלטור**: "פיתוח האדמה, זאת היא חרישה מדומה". בכרך המילואים של המילון האנגלי-עברי של אפרת ואבן-שמואל, שיצא בשנת תש"ד, וכן ב"מילון אנגלי עברי שלם" של ראובן אלקלעי, נמצא כבר את **קלטרת**.

יצחק אבינרי עסק ב**מקלטור** וב**קלטור** החקלאיים עוד בשנת תש"ה, בכתבו (יד הלשון, עמ' 390):

המקלטור והמקלטרת עדיין קיימים בלשונו, אע"פ שכבר דחקו קולטורה מפני תרבות וקולטוס מפני פולחן. אין חלקי עם המתנגדים הקיצוניים לכל מלה זוה, אבל בענין הנדון יש לנו כלים משלנו, ואין צורך להזקק לזרים. לאחר שבמקום "קולטוס" משמש בעברית פולחן, הרי שיש לומר במקום "מקלטור" - פולחן, ובמקום "קילטור" - פליחה. במקרא: "כמו פולחן ובוקע בארץ" (תהל' קמא ז). אך נראה לי שהפועל ניר נאה יותר: "נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קוצים" (ירמיה ד ג), שעניינו - חרישה קלה, או הכשרה לחרישה ע"י עקירת הקוצים. מכל מקום נראה שיש הבחנה בין נירה לחרישה [...]

ובשנת תשכ"ב הוסיף וכתב (שם):

[...] ואולי ניבנה מן הניר ונדחוק גם את 'קולטיבטור' מפני תדוש עברי נאה וטבעי, כגון מניר, במשקל מליץ, מניע.

בעגה הארץ-ישראלית קיבלה המילה **תרבות** את התוספת המוכרת **-ניק**, וה"תרבותניק" הפך לדמות מוכרת ממש כמו ה"נויניק" שבקיבוץ, האחראי לטיפול הנוי במשק. לוחמי הפלמ"ח, שהעריצו את הרומן הרוסי "אנשי פנפילוב", את הזמר הרוסי ואת רוח לוחמי סטלינגרד, הדביקו ל"תרבותניק" שלהם, בני מהרשק, דווקא את הכינוי "פוליטרוק" שעל טהרת הרוסית.

ובימים שהצבא העברי יצא מן המחותרת אל אור היום עסקה בענייני התרבות בצבא מחלקת התרבות (המחת"ר), שהפכה מאוחר יותר ליחידתו של הקח"ר (קצין חינוך ראשי). בתל-אביב חנך אברהם שלונסקי את מועדון "צוותא" - "מועדון לתרבות מתקדמת", וכמו הצמדים שהכניס נח לתיבה, כך גם צמד התיבות **חינוך ותרבות** הופיעו יחד כל השנים, בעיקר בציור "משרד החינוך והתרבות". לפני כשנתיים, כשדובר על פיצול המשרד, אמר בחיך שר החינוך החדש, פרופ' אמנון רובינשטיין: "זוהי הפעם הראשונה שיש בישראל שר חינוך בלי תרבות".

טבעי הדבר, שבשנים האחרונות - ובעיקר אחרי שנולד הערוץ השני, המסחרי, בטלוויזיה והחל פולחן המדרוג (רייטינג) - מרבים לכתוב אצלנו גם על "תת-תרבות". אבל דומה שהמילה העברית המסורבלת ביותר הקשורה ב**תרבות** שחודשה בדורנו היא המילה **שבתרבות**, שיש בה הלחמה של **שבת** עם **תרבות**. את המושג חידש, כמדומני, אורי סלע לפני כעשר שנים, והוא ירש את מפגשי "עונג שבת" שהנהיג ביאליק באולם "אהל שם" בתל-אביב הקטנה ושנמשכו שנים ארוכות.

זאב בן-חיים מציין ברשימתו "ניקוד מלים זרות" (לשונו לעם מג [תשנ"ב], ג, עמ' 94) כי "עד לפני שני דורות בערך יש בה [בעברית] שפע של מלים 'בינלאומיות', שלא תשמען עוד בלשון הרגילה, כמו רבולוציה (מהפכה), קולטורה (תרבות) [...] ועוד הרבה". ואכן, הצירוף **מהפכת תרבות**, למשל, מורכב מתרגומן של שתי המילים הלועזיות **רבולוציה** ו**קולטורה** לעברית.

אך האומנם נעלמה **הקולטורה** לחלוטין מן הלשון?

מסתבר שלא. כדרך הלשון, היא חזרה אליה מבעד לדלת האחורית - באמצעות הפרודיה והעגה. וכך, מדי פעם - בעיקר מסוף שנות החמישים, כשהחל עידן הפרודיות המהולות בנוסטלגיה על "הימים ההם" - שבה **הקולטורה** הישנה, אם כי לרוב בהקשר הומוריסטי, פרודי, הקשור לסגנון הארכאי הנמלץ של אותם ימים, והיא נהגית לרוב תוך חיקוי ההיגוי הרוסי הדשן או היגוי פולני, רומני ואפילו מזרחי. וכך שרים איכרי סגירה הפרובינציאליים, המחפשים בתל-אביב מתנה ל"חדווה הקטנה" (ספר הפזמונים של חיים חפר, 1958, עמ' 91):

לבחורה מודרנית, כך אומרים,

לא מספיקה רק הפיגורה.

כי בחורה מודרנית, כך אומרים,

צריכה תרבות וגם קולטורה.

וגם הסנובית הנובו-רישית הרומנייה אומרת במונולוג פרי עטו של דן בן-אמוץ (איך לעשות מה, 1958, עמ' 172): "זה רק מראה לך מה זה אירופה - ליטורטורה, קולטורה, ארכיטקטורה", ובמערכון אחר (שם, עמ' 201; מתוך המופע "היו זמנים") נאמר בחיקוי לסגנון הדיבור של פעם: "יש קריזיס בעבודה, יש קריזיס בקולטורה וגם אצלי בפנים יש קריזיס!". וכן אומר אחד מגיבורי המונולוגים ההומוריסטיים משופעי הסלנג של מנחם תלמי על נערה אחת, בעקיצה מובנת: "היא לא סתם חתיכה עם ואקום בראש. יש לה דווקא הרבה קולטורה" (כשגבר היה גבר, 1970, עמ' 32).

נגזריה של **הקולטורה** ממשיכים עדיין את חייה בלשונו, ולא רק בפרודיה ובסלנג, ואך לפני חודשים אחדים קראנו בריאיון עם אחד הפרופסורים באוניברסיטה העברית על "תהליך הדה-קולטוריזציה" העובר על התרבות שלנו בארץ.

הערות

1. "רבי, "הקולטורה קדמה לתרבות", שיחות על עברית, תל-אביב תשל"ז, עמ' 118-220. נדפס שוב בתוך: לשון בריאה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 146-148.
2. ראה בכרך ג של אוסף שיריו (ורשה תרע"ג), עמ' 285, וראה גם אצל "קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ב, ירושלים תשי"ב, עמ' 100-101.
3. וראה גם יהודית הלוי-צויק, תולדות ספרות האגרונים, תל-אביב תשנ"א, עמ' 256; ז' חומסקי, הלשון העברית בדרכי התפתחותה, ירושלים 1967, עמ' 230.